

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNI

Nevzat Artuç*

GİRİŞ: II. MEŞRUTİYET'İN FİKRİ VE FİİLÎ ALTYAPISI

Yakın tarihimiz açısından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen II. Meşrutiyet hareketi, Osmanlı toplumundaki yenileşme ve modernleşme çabalarının devamı olarak algılanmalıdır. Lale Devri ile başlayıp Tanzimat, Islahat ve I. Meşrutiyet dönemleriyle tamamlanma aşamasına erişen bu hareket, uzun soluklu batılılaşma sürecinin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'nın büyük devletleri karşısındaki seri askerî mağlubiyetleri neticesinde ortaya çıkan batılılaşma fikri, II. Mahmut döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. Tanzimat Fermanı'yla başlayan yeni dönemde, *İyi bir Padişah değil, değişen Padişahların değişmez müesseselere tâbi oluşu* anlayışı ön plana çıkmış ve müessese fikri önemli ölçüde ağırlık kazanmıştır. Geline bu noktaya rağmen toplumda, Padişah'ın mutlak otoritesi ve meclis kurulmasına ilişkin düşünceler henüz tartışmaya açılmamıştı. Her şeye rağmen Tanzimat dönemi, müessese ve hukuk fikrinin ön plana çıkmış olması açısından, meşruti dönem için önemli bir hazırlık niteliğindedir¹.

* Yard. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

"Makalemi Türkiye'de Meşrutiyet dönemiyle ilgili çalışmaların öncüsü olarak kabul edilen, eserlerinden üslup, metodoloji ve yeni çalışma konuları belirleme açısından büyük ölçüde yararlandığım ve yararlanmaya devam edeceğim Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya hocanın aziz hatrasına ithaf etmek istiyorum."

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960, s. 51-63; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 279-280; Yücel Özkaya, "Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyet'e Etkileri ve Cemi-

Meşrutî yönetim yolunda önemli görülebilecek bir diğer aşama, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin kabulü olmuştur. Sözü edilen nizamnameyle Osmanlı Devleti vilayetlere bölünmüş, yeni idari taksimat vilayet, sancak, kaza ve köy şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca oluşturulan idari bölgelerin tamamında Müslüman ve gayr-i müslim tebaadan eşit sayıda seçilmiş üyelerden oluşan idare meclisleri kurulmuştur. Tüm bu düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nin seçim ilkesine dayalı yönetim modeline geçişinin en önemli aşamaları olarak kabul edilmiştir².

Sadrâzam Âli Paşa'nın otoriter idaresinden kurtularak parlamenter sisteme geçmeyi amaçlayan *İttifak-ı Hamiyet* adlı cemiyetin kurulması, meşrutî yönetim yolunda atılan adımların en önemlisi olmuştur³. Takip eden yıllarda *Yeni Osmanlılar* adını alacak söz konusu cemiyet⁴, Mısır'da bulunan Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın desteğiyle büyük bir güç kazanmıştır⁵. Ancak *Yeni Osmanlılık* fikrinin fiiliyata geçirilmesi, Mithat Paşa önderliğinde mümkün olabilmıştır. Tuna, Niş ve Bağdat'ta çok başarılı bir valilik dönemi geçiren Mithat Paşa, I. Meşrutîyet'in ilân edilmesinde başrolü oynamıştır⁶.

Meşrutî yönetime geçiş konusunda bir diğer adım, 1868 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kaldırılıp, yerine Şura-yı Devlet'in kurulmuş olmasıdır⁷. Bir yıl içerisinde 28'i Müslüman, 13'ü gayr-i müslim olmak üzere toplam 41 üyeye ulaşan Şura-yı Devlet, âdeta küçük bir meclis haline dönüşmüş ve Tanzimat ile I. Meşrutîyet arasında gerçek bir köprü vazifesi görmüştür⁸. Meşrutî yönetim önündeki son engeller, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve Veliâht Abdülhamid'in ılımlı

yet-i İslamiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutîyet Hakkındaki Düşünceleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara 1994, s. 301-304; Gülnihal Bozkurt, "Tanzimat ve Hukuk", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim - 3 Kasım 1989)*, Ankara 1994, s. 271-277.

² T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 40.

³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 17-29.

⁴ İttifak-ı Hamiyet adı, 10 Ağustos 1867'de, Paris'te Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında yapılan toplantıda *Yeni Osmanlı Cemiyeti* olarak değiştirilmiştir. Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 54-55. Varlıkları resmen kabul edilen Yeni Osmanlılar, *Osmanlı vatanseverliği, hürriyet, meşveret* gibi söylemlerde bulunmuşlardı. Bu söylemler, meşrutîyet hareketlerini derinden etkilemiştir. Bayram Kodaman, "Osmanlı Siyasi Tarihi (1876-1920)", *DGBİT*, C. XII, Çağ Yay., İstanbul 1993, s. 33.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 54-86.

⁶ Mithat Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Sıtkı Baykal, *Mithat Paşa, Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, T.C. Ziraat Bankası 100. Kuruluş Yılı Armağanı, İstanbul 1994. Bu konuda Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Mithat Paşa'ya gereken desteği sağlamışlardı. B. Sıtkı Baykal, "93 Meşrutîyeti", *Belleten*, C. VI, S. 21-22, Nisan 1942, s. 46-48.

⁷ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 41; İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 280-281.

⁸ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 43.

bir tavır sergilemesiyle tamamen ortadan kaldırılmıştır. Yeni Osmanlıların desteğiyle Padişah olan II. Abdülhamid, Mithat Paşa'ya vermiş olduğu söz gereğince, 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet'i ilân etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, tarihinde ilk kez anayasal parlamenter sistemle tanışmış oldu⁹. Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olma özelliğini taşıyan *Kanun-ı Esâsi*, çağdaş anayasadan ziyade tipik bir geçiş devri anayasası özelliğinde idi¹⁰. Aceleyle ve belirli bir sistematikten uzak olarak hazırlanmış olan *Kanun-ı Esâsi*'nin en büyük sakıncası, 113. maddesiyle Padişah'a oldukça geniş yetkiler veren hükümler içermesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin modern anlamda ilk parlamentosu olma özelliğini taşıyan Meclis-i Mebusan 80 Müslüman, 50 gayr-i müslim olmak üzere toplam 130 üyeden oluşuyordu. İlk toplantısını, 19 Mart 1877'de gerçekleştiren Meclis-i Mebusan, 14 Mart 1878'de son kez toplanmış ve II. Abdülhamid tarafından olağanüstü şartlar öne sürülerek tatil edilmiştir¹¹. Tüm eksikliklerine rağmen I. Meşrutiyet, batılılaşma ve demokrasi tarihimizin en önemli dönüm noktası olma özelliğini taşımaktadır. Daha önce bizzat dönemin Padişah ve devlet adamları tarafından yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilmiş birçok ıslahat hareketinin aksine, aşağıdan yukarıya doğru ve zora başvurularak yapılmıştır. I. Meşrutiyet bu özelliğiyle Tanzimat döneminin sonunu¹² ve genç kuşaklar için de yeni ideallerin başlangıcını simgelemiştir¹³.

Meşrutiyet rejimini yeniden yürürlüğe koyabilmek amacıyla II. Abdülhamid'e karşı başlatılan mücadele fikri, Yeni Osmanlılar tarafından bırakılan tarihi ideale uygun olarak, Jön Türk hareketinin doğmasına ve bu harekete paralel olarak gelişen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşuna sebebiyet vermiştir¹⁴. Zira, II. Abdülhamid'e karşı ilk muhalefet hareketini gerçekleştiren Yeni Osmanlılar, I. Meşrutiyet'in ilân edilmesini sağlamışlardı. Jön Türkler bu özellikleriyle, Yeni Osmanlılar'ın bir kuşak sonraki devamı niteliğindedir¹⁵. Jön Türklerin en ateşli savunucusu

⁹ B. Sıtkı Baykal, *a.g.m.*, s. 50-51.

¹⁰ Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 40.

¹¹ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 44-45. II. Abdülhamid sürgün, meclisin tatil edilmesi gibi uygulamalarını *Kanun-ı Esâsi*'nin kendisine vermiş olduğu yetkilere dayanarak yapmış ve hiçbir zaman yetkilerinin dışına çıkmamıştır. Bu durum, I. Meşrutiyet'i getirenlerin acemilikleri ve ileriyi göremeyişleri olarak değerlendirilmiştir. Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 40.

¹² B. Sıtkı Baykal, *a.g.m.*, s. 82-83.

¹³ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁴ Karabekir de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşunda II. Abdülhamid'in otoriter yönetimiminin, Makedonya'daki çetecilik faaliyetlerinin ve ülke genelinde başlayan ayrılıkçı hareketlerin büyük rol oynadığını söylemiştir. Kazım Karabekir, *İttihad ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, Emre yay., İstanbul 1995, s. 2-31 ve 80-128.

¹⁵ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 31.

Ahmed Rıza Bey olmuştur. Bursa Maarif Müdürü olduğu sırada Avrupa'ya kaçan Ahmed Rıza, kendi kurduğu *Meşveret* Gazetesi'nde Jön Türklerin propagandasını yapmıştır. Pozitivizm'in etkisi altında kalmış olan Ahmed Rıza Bey, kötü gidişattan kurtulabilmek için öncelikle Osmanlı birliğinin tesisini zaruri görmüş, bu nedenle II. Abdülhamid'in İslâm birliği siyasetine şiddetle muhalefet etmiş ve Cumhuriyet fikrini savunmuştur¹⁶. Jön Türk hareketinin bir diğer önemli ismi, *Mizan* Gazetesi sahibi tarihçi Murat Bey idi. Başlangıçta II. Abdülhamid'e bağlılığıyla bilinen Murat Bey, 1897 yılında yurt dışına kaçarak muhalefetin yanında yer almıştır¹⁷. Murat Bey, diğer Jön Türk aydınlarından farklı olarak, yozlaşmış devlet sistemi için *siyasi bir elit sınıfı* yetiştirilmesine önem verilmesi ve yönetimde bunlara söz hakkı tanınması fikrini savunmuştur. Osmanlı Devleti'nde bir halk hareketi olmadığını savunan Murat Bey, Yeni Osmanlılar hareketinin de böyle bir tanımdan uzak olduğunu iddia etmiştir¹⁸. Bunun dışında Damat Mahmut Celalettin Paşa¹⁹ ve oğlu Prens Sabahattin'in fikir bazında Jön Türk hareketine olumlu katkıları olmuştur²⁰. Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel memurluk zihniyetine karşı çıkan Prens Sabahattin Bey, bu sistemde servetin ve iktidarın kaynağının Padişah olduğunu, bütün memurların onun gözüne girebilmek için yarıştığını dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nin aşırı merkezîyetçi bir yapıya ulaştığını iddia etmiştir. Merkezîyetçiliği toplumların gelişmesinde en büyük engel olarak gören Prens Sabahattin Bey²¹, sistemin önünün açılması için *Adem-i Merkezîyetçi* bir yapıyla merkeze ait pek çok yetkinin taşraya devredilmesinin gerektiğini iddia etmiştir²². Demolins ve Le Play

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 180-220. Petrosyan, Ahmed Rıza Bey'in Osmanlı toplumuna özellikle köylü sınıfına yabancı olduğunu, bu nedenle onların durumlarını iyi tahlil edemediğini iddia etmiştir. Y. Aşatoviç Petrosyan, *Sovyetler Gözüyle Jön Türkler*, (Çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu), Bilgi Yay., İstanbul 1974, s. 176-177. Jön Türkler'de Pozitivizm'in etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks In Opposition*, Oxford University Press, New York 1995, s. 203-205.

¹⁷ Y. Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 188-189.

¹⁸ Murat Bey, II. Abdülhamid'in girişimleri ile tekrar yurda dönmüş ve devlet hizmetinde görev almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin ...*, s. 109-135.

¹⁹ Damat Mahmut Paşa, 1879 yılında iki oğlunu da yanına alarak Avrupa'ya kaçmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 63-149.

²⁰ Prens Sabahattin ve Adem-i Merkezîyetçilik fikri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahattin'in Hayatı*, Fakülteler Mecmuası, İstanbul 1977; A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 150-220; M. Şükrü Hanioglu, *a.g.e.*, s. 214.

²¹ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 292-293.

²² Prens Sabahattin Bey, Ahmed Rıza Bey Grubu'ndan ayrıldıktan sonra kurmuş olduğu cemiyete *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet* adını vererek bu fikre olan inancını yaşatmaya çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 169-220; Sina Akşin, *Jön Türk-*

gibi Avrupalı sosyologların etkisinde kalan Prens Sabahattin Bey, Osmanlı toplum yapısı hakkında yerinde sosyolojik gözlemlerde bulunmuş, ancak bu gözlemlerini siyasî platforma aktarırken aynı başarıyı gösterememiştir²³.

Jön Türk hareketinin ilk kongresi, 1902 yılında Paris'te gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık 40 delegenin katıldığı söz konusu kongrede iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Birinci görüş, kongre ve yayınlarla meşruti bir sistemin gerçekleştirilmesini inandırıcı bulmadığı için askerî kuvvetlerden faydalanılmasını savunmuştur²⁴. İkinci görüş ise, yabancı müdahalesinin gerekliliği fikrinde yoğunlaşmıştır. Jön Türklerin önde gelenlerinden Ahmed Rıza, Dr. Nazım ve Yusuf Akçura yabancı müdahalesi fikrine şiddetle karşı çıkmışlardır²⁵. Anlaşmazlığın giderek büyümesi üzerine Jön Türk hareketi, Ahmed Rıza ve Prens Sabahattin grubu olarak ikiye bölünmüştür²⁶.

Avrupa'daki Jön Türk hareketine, 1905 yılından itibaren Osmanlı ordularındaki pek çok genç subay da katılmıştır. Önceleri propaganda yoluyla hedeflerine ulaşmaya çalışan Jön Türkler, harekete katılan yeni üyelerle daha da güçlenmiş ve II. Abdülhamid'in saltanatını tehdit eder duruma gelmişlerdir²⁷.

Jön Türklerin temel ideolojisi, Osmanlı Devleti'nin gittikçe hızlanan çöküş sürecini önlemektir. Bu nedenle hürriyet, anayasa, parlamento ve eşitlik gibi gelişmiş toplumlar için vazgeçilmez olan temel kavramların hararetle savunucusu olmuşlardır²⁸. Prens Sabahattin dışındaki çoğunluk, merkezîyetçi bir yönetim anlayışını ve imparatorluğun tüm unsurlarının *Osmanlı* adı altında birleştirilmelerini savunmuşlardır²⁹. Jön Türkler, milli bir burjuvazi sınıfının oluşturulmasından yana tavır almışlardır. Nitekim İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesinin ardından

ler ve İttihad ve Terakki, İmge Yay., Ankara 1998, s. 63-65; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I/1, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 272-296.

²³ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 296-297.

²⁴ Bu görüş, 1906 yılından itibaren ağırlık kazanmaya başlamıştır. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 266.

²⁵ Bu önerinin Ermeniler tarafından ortaya atıldığı iddia edilmiştir. Zira Ermeniler, yabancı müdahalesinin sağlanmasıyla Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini daha kolay işletebileceklerini düşünüyorlardı. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 59-60.

²⁶ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 296-301; Y. Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 217-225.

²⁷ Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 46. Petrosyan, 1905 Rus Devrimi'nin Osmanlı Devleti'ni derinden etkilediğini ileri sürmüştü ve Jön Türklerin 1905-1907 yılları arasındaki güçlenişini Rusya'daki bu olaylara bağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 229-243.

²⁸ Charles Roden Buxton, *Turkey In Revolution*, London 1909, s. 141; Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 276.

²⁹ Y. Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 276-283.

Türk milliyetçiliği fikrine sarılmasını ve milli şirketlerin kuruluşuna ağırlık vermesini bu anlayışın sonucu olarak görmek gerekmektedir³⁰.

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNINA YOL AÇAN GELİŞMELER

A- II. MEŞRUTİYET'E DOĞRU MAKEDONYA MESELESİ VE ÇETECİLİK FAALİYETLERİ

II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinde, Makedonya meselesini³¹ ve buna bağlı olarak gelişen çetecilik faaliyetlerini göz ardı etmek mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nin *Vilayet-i Selâse* olarak adlandırdığı Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinden oluşan Makedonya'da³², 1878 Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarıyla yeni bir döneme girilmişti. Söz konusu bölgede teşkilatlanmanın fiilen başlaması ve isyan hareketleri, 1885 Filibe İsyanı'ndan³³ sonra yoğunlaşmaya başlamıştır³⁴. Nitekim bu tarihten sonra baş gösteren komitecilik faaliyetleri, Makedonya'yı âdeta bir barut fıçısı haline dönüştürmüştür³⁵. Tek bir Makedonya komitesinden söz etmek mümkün değildi. Makedonya'da yaşayan Bulgarların, Rumların, Arnavutların ve Sırpaların ayrı ayrı komiteleri kurulmuştu. Bunların içinde en aktif olanları Bulgar komiteleri olmuş ve Makedonya davası neredeyse bir Bulgar davası halini almıştı³⁶.

Bulgarlar tarafından 1902'de çıkarılan Cuma İsyanı, Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirler sayesinde kısa süre içerisinde bastırılmıştır.

³⁰ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 111. Jön Türkler'de İslâmcılık ve Türkçülük siyasetinin ortaya çıkışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Y.Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 345-351; Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (Çev. Tansel Demirel), İstanbul 1994.

³¹ Makedonya sorununun tarihî kökenleri ve Jön Türk hareketiyle olan ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, (Çev. İhsan C. Atay), İstanbul 1996, s. 1-95; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu (Jön Türk İhtilali'nin Kökenleri 1903-1908)*, İstanbul 1996.

³² Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinde Müslüman, Rum, Bulgar, Ulah ve Sırpolar yaşamaktaydılar. Her üç vilayette çoğunluğu Müslümanlar oluşturmakta, daha sonra ise, Rum ve Bulgar nüfusu gelmekteydi. Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. I, İstanbul 1995, s. 413.

³³ Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. Nevzat Artuç, "1885 Filibe İsyanı", *SDÜFEFSBD*, s. 4, Isparta 1999, s. 265-268; Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, Ankara 1992.

³⁴ Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. I, s. 416.

³⁵ Tunaya, Makedonya'daki bu karışık durumu ifade etmek için bölgeyi *Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki Filistinini* şeklinde tanımlamıştır. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 535.

³⁶ *Enver Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Halil Erdoğan Cengiz), İstanbul 1991, s. 52-53; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. I, s. 419-422. Makedonya'daki komitecilik faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, İstanbul 1992; Mahmut Belig, *Bulgar Komitelerinin Tarihi ve Balkan Harbinde Yapıkları*, İstanbul 1936; Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 125-271. Makedonya olayları, bir Türk-Bulgar savaşının da habercisi olacaktır. Nitekim, 1912-1913 Balkan Savaşları'nda bu durum açıkça görülecektir. Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 244.

Söz konusu isyanının bastırılmasında gösterilen hassasiyet, Rusya'nın bile takdirini kazanmıştı³⁷. Osmanlı Devleti buna ilâve olarak, bölgede asayiş temin etmek maksadıyla *Rumeli Müfettişliği* adıyla yeni bir birim oluşturmuş ve Hüseyin Hilmi Paşa'yı da bu makama genel müfettiş olarak tayin etmiştir. Bu arada Bulgarlar, 1903 yılında yeni ve daha geniş çaplı bir isyan çıkarmışlardır. İlinde İsyanı olarak da bilinen bu isyan, Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa tarafından bastırılmıştır. Fakat Bulgarların propaganda faaliyetleri sonucunda Makedonya sorunu uluslararası kamuoyunun gündemine girmeye başlamıştır³⁸. Takip eden günlerde Avusturya ve Rusya tarafından Makedonya'da ıslahatı öngören bir program hazırlanmıştır. *Mürzsteg Programı* adıyla bilinen bu program, diğer büyük devletler tarafından da onaylanarak, 9 Ekim 1903 tarihinde Osmanlı Devleti'ne tebliğ edilmiştir. Buna göre, Makedonya'da bulunan her büyük devlet kendine ayrılmış bir bölgeye jandarma subayları göndererek, Osmanlı kolluk kuvvetlerine danışmanlık yapacaklardı. Ancak, söz konusu program, barışı sağlama konusunda istenilen sonucu doğurmamıştır³⁹.

Öte yandan Makedonya sorunu, olaylara müdahale etmek üzere bu bölgeye sevk edilen *mektepli* Osmanlı subaylarının milliyetçilik duygularının gelişmesine olanak sağlamıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin askerî kanadı, Makedonya'da eşkıya takibinde bulunmuş⁴⁰ ve bölgedeki milliyetçilik akımlarından oldukça fazla etkilenmişlerdir⁴¹. Gelişmelerden tedirgin olan II. Abdülhamid, bölgedeki genç subayları kendisine bağlamak için büyük çaba sarf etmiş, ancak başarılı olamamıştır⁴². Sonuç olarak Makedonya'daki bu gelişmeler, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ihtilâlcî karakterinin oluşmasında oldukça etkili olmuştur.

Selanik'teki III. Ordu'da oldukça kuvvetlenmiş olan İttihad ve Terakki Cemiyeti, Kosova ve Manastır'da da örgütlenmeye başlamıştı⁴³. Cemiyet'in amacı, II. Abdülhamid idaresini yıkmak ve Kanun-ı Esâsi'yi

³⁷ Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 163.

³⁸ Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 208-217.

³⁹ Mürzsteg Programı'nın tam metni için bkz. Fikret Adanır, *a.g.e.*, s. 216-217; Gül Tokay, *a.g.e.*, s. 46-48. Kazım Karabekir'e göre bu program, Makedonya'da muhtariyete doğru atılmış bir adımdı. Kazım Karabekir, *İttihad ve Terakki...*, s. 64.

⁴⁰ Nevzat Artuç, *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2005, s. 13.

⁴¹ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 67.

⁴² II. Abdülhamid bu amaçla II. ve III. Ordu mensuplarına selâm ve takdirlerini gönderip mükâfat vaadinde bulunmuştur. BOA, *Y.PRK. BŞK*, 70/103, 20 Cemâziyelâhir 1321 (12 Aralık 1903). Makedonya'da kurulan Osmanlı III. Ordusu'nun 1903-1907 yılları arasındaki yapısı ve mevcudu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gül Tokay, *a.g.e.*, s. 106-108, 108-116.

⁴³ A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 253-254; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 14.

yeniden yürürlüğe koymaktı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu faaliyetleri, Padişah tarafından endişeyle takip ediliyordu. Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstanbul'a göndermiş olduğu raporlarda, Cemiyet'in artık ciddi bir tehlike unsuru haline geldiği açıkça belirtilmekteydi⁴⁴.

Bu arada Selanik ve Manastır'da görülen bazı ferdi eylemler, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin zor durumda kalmasına neden olmuştur. Bu sebeple Cemiyet yöneticileri, eylemlerin kendi bilgisi dahilinde yapılmasına ve sırf bu amaçla bölgeyi iyi tanıyan, komiteci takibinde tecrübe kazanmış kişilerden gönüllü birlikler oluşturulmasına karar vermişlerdir⁴⁵. Bu gönüllü birlikler içerisinde en fazla tanınanların başında ise Resneli Niyazi Bey'in⁴⁶ birliği gelmekteydi. Resneli Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908'de Resne'de 100 kişiyle birlikte tabur depolarını kırıp silah ve cephanelerini alarak dağa çıkmıştır. Bu hareket Cemiyet üyeleri arasında büyük bir heyecana yol açmış ve II. Meşrutiyet'in yeniden ilanı yolunda atılan ilk fiili adım olmuştur⁴⁷. Resneli Niyazi Bey'in isyan haberi aynı gün Saray'a ulaştırıldığında, II. Abdülhamid'in tavrı oldukça sert olmuştur. Başmabeyinci Tahsin Paşa aracılığıyla Metroviçe'de bulunan Birinci Ferik Şemsi Paşa'ya⁴⁸ peş peşe iki telgraf gönderen II. Abdülhamid, âsile-

⁴⁴ Bedi. N. Şehsuvaroğlu, "İkinci Meşrutiyet ve Atif Bey", *Belleten*, C. XXIII, S. 90, Ankara 1959, s. 310; *Talat Paşa'nın Hatıraları*, (Yayına Haz. Enver Bolayır), İstanbul 1946, s. 14-15. Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nde Nafia Nazır olarak görev yapan Basarya Efendi hatıralarında Cemiyet'in söz konusu amaçlarının gerçekleşmesi için Hıristiyan vatandaşların da çaba sarfettiğini şu cümlelerle açıklamıştır: *1908 İnkılâbı sırasında Makedonya'daki Hıristiyanlar da fedakârca çalıştılar. Ancak, onların hiçbirisi, Türkler ve Müslümanlarla aynı statüde olacaklarına inanmıyorlardı.* Kemal Karpat, "The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism", *Middle Eastern Studies*, 6, 1975, s. 288-289.

⁴⁵ Mesela Resneli Niyazi Bey, kendisinin bu özelliklerinden dolayı gönüllü gruba dahil edildiğini söylemiştir. İhsan Ilgar, *Balkanlar'da Bir Gerillacı, Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları*, İstanbul 1975, s. 45. (Niyazi Bey'in Hatıraları, 1908 yılında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin denetimi altında yayımlanmıştır.). Kâzım Nami Duru, fedailik işinin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşundan beri mevcut olduğunu, fedailerin cemiyetin idamına hükmettiği kişileri öldürmekle görevli bulunduğunu ancak hiçbir zaman böyle bir emrin verilmemesini söylemiştir. Kâzım Nami Duru, *İttihad ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 21.

⁴⁶ Resneli Niyazi Bey, 1873 yılında Resne'de doğmuş, Manastır Askeri İdadisi ve Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra, 1903 yılından itibaren Bulgar çetecileri ile mücadeleye başlamıştır. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra emekli olmuş ve Resne'ye dönmüştür. Niyazi Bey, 1912 yılında uğradığı bir suikast sonucu öldürülmüştür. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "1908 yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, C. XX, S. 77, Ankara 1956, s. 107; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 311.

⁴⁷ Kâzım Nami Duru, *a.g.e.*, s.21.

⁴⁸ Şemsi Paşa, 1846 yılında Kosova Vilayeti'ndeki İpek Sancağı'na bağlı Terkovişte Kazası'nın Bişova Köyü'nde doğmuş, alaydan yetişme olmasına rağmen Birinci Ferik rütbesine kadar yükselmiştir. Mahalli şivede "Şemo" adıyla tanınan Şemsi Paşa, II. Abdülhamid'in en güvendiği komutanları arasındaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Müfit Şemsi, *Şemsi Paşa, Arna-*

rin şiddetle cezalandırılması için gerekli tedbirlerin derhal alınmasını istemiştir⁴⁹. Şemsi Paşa, Padişah'ın söz konusu telgraflarını alır almaz 1000 kişilik bir kuvvetle Selanik üzerinden Manastır'a hareket etmiş, 7 Temmuz'da Manastır'a ulaşarak hemen soruşturmaya başlamıştır. Bu olay İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları üzerinde büyük bir endişe ve korkuya neden olmuştur. Maiyetindeki taburları Resne istikametine gönderen Şemsi Paşa, Saray'a göndermiş olduğu telgrafında İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ilgili henüz bir bilgi elde edemediğini söylemiştir⁵⁰. Şemsi Paşa, bu telgrafının ardından telgrafhaneden ayrılmak üzere dışarıya çıktığında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin fedailerinden Atıf Bey tarafından vurularak öldürülmüştür⁵¹. Onun öldürülmesi hem Resneli Niyazi Bey'i takipten kurtarmış, hem de II. Abdülhamid'in otoritesine karşı büyük bir darbe indirmiştir⁵². Yaşanan bu gelişmeler nedeniyle yoğun eleştirilere maruz kalan Avlonyalı Ferit Paşa Sadrazamlıktan azledilmiş, yerine Said Paşa getirilmiştir⁵³. Ancak, bu değişiklik olayların önünü almaya yetmemiştir. Nitekim kısa bir süre sonra Ohrili Eyüp Sabri'nin dağa çıkışı, II. Abdülhamid tarafından olayları kontrol altına almakla görevlendirilmiş olan Müşir Tatar Osman Paşa'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri tarafından tevkif edilişi âdeta yeni bir dönemin habercisi olmuştur.

B-FİRZOVİK OLAYI VE II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNI

Meşrutiyet hareketinin önemli dönüm noktalarından sayılan Firzovik Olayı şöyle gelişmiştir: 1908 Haziran ortalarında Üsküp'te Avusturya-

vulluk İttihad ve Terakki (Yayına Haz. Ahmet Nezih Galitekin), İstanbul 1995, s. 145-148; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 313.

⁴⁹ Şemsi Paşa'ya gönderilen telgrafname sureti için bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 311-313.

⁵⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 109.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâzım Nami Duru, *a.g.e.*, s. 28; A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 252; Süleyman Kani İrtəm, *Yıldız ve Jön Türkler*, (Yayına Haz. O. Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul 1999, s. 323-324 Merkezî yönetim, Şemsi Paşa'nın katilinin kim olduğunu uzun süre öğrenememiştir. Nitekim Manastır Valisi Hıfzı Bey, 16 Temmuz 1908'de Sadaret'e göndermiş olduğu telgrafında, Şemsi Paşa cinayetini araştırmak üzere kurulan komisyonun çalışmalarını tamamlamakla birlikte katilin hâlâ belirlenemediğini söylemiştir. BOA, *YA. HUS*, 523/113, 18 Cemaziyelâhir 1326 (16 Temmuz 1908).

⁵² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 111. İttihad ve Terakki Cemiyeti, Şemsi Paşa'nın öldürülmesi olayına o kadar çok sevinmiştir ki, Mülazım Atıf Bey'e cinayetten iki gün sonra bir teşekkür mektubu bile yollamıştır. Mektubun sureti için bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu *a.g.m.*, s. 320-321 ve 324. İttihad ve Terakki'nin ilk kurucularından olan İbrahim Temo, yapmış olduğu bu kritik hizmet sebebiyle Atıf Bey'in heykelinin dikilmesi gerektiğini söylemiştir. *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, s. 217.

⁵³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 112-113.

Alman demiryolları okulu müdürü, öğrencilerini Firzovik⁵⁴ civarında güzel bir mesire alanı olan Sarayıçi mevkiine götürmek istemiş, bu amaçla daha önceden buraya marangozlar göndererek, sedirler inşa ettirmeye başlamıştı. Bölgede yaşayan Arnavutlar, bu olayı Avusturya'nın işgal planının bir parçası olarak algılamışlar ve silahlarıyla birlikte Firzovik'te toplanmaya başlamışlardır. Yaklaşık bir ay içerisinde bu topluluğa katılanların sayısı 30.000'e ulaşmıştır. Bu durum üzerine Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa, olayın iç yüzünü öğrenmek ve toplanan kalabalığın olaysız bir şekilde dağıtılmasını sağlamak amacıyla, 8 Temmuz 1908'de Kosova Jandarma Kumandanı Galip Bey'i görevlendirmiştir⁵⁵. Galib Bey, 20 Temmuz 1908 tarihli raporunda: ...*Selamet-i mülk ve millet için Hükümet-i Seniyye'ce dahi tedabir-i ciddiye-i ıslahiye ittihazını hususat-ı istirham, atebe-i mülükeneden arz-u hal etmek üzere...* cümleleriyle olayın bir sadakatsizlik değil, sadece daha ciddi ıslahat tedbirlerinin alınması gerektiği düşüncesinden kaynaklandığını söyleyerek merkezî yönetimi oyalamaya çalışmıştır⁵⁶. Galib Bey, konuyla ilgili düşüncelerini yaklaşık iki gün önce göndermiş olduğu raporunda da benzer şekilde dile getirmişti.⁵⁷ Öte yandan Galib Bey hakkında pek çok dedikodu çıkmasına rağmen merkezî yönetim bu dedikodulara aldırmış değildir. Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, İstanbul'a göndermiş olduğu, 20 Temmuz 1908 tarihli yazısında Galip Bey'e duyulan güveni açıkça belirtmişti.⁵⁸ Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa bile, Galib Bey'in Padişah'a son derece bağlı olduğu görüşündeydi.⁵⁹ Oysaki gerçekte bir İttihad ve Terakki mensubu olan Galip Bey, fırsattan istifadeyle Firzovik Olayı'nı Meşrutiyet'in geri getirilmesi yolunda bir gösteriye dönüştürmek için uğraşıyordu. Bu konuda Arnavutları ikna edebilmek için şu tezi ileri sürmüştü: Rumeli'deki yabancı müdahalelerinin son bulması için meşrutiyet düzeni yeniden tesis edilmeliydi. Sonuçta Galip Bey, düşüncelerini kabul ettirmiş ve 20 ve 22 Temmuz 1908'de Kosova halkı adına İstanbul'a telgraf çekirtmeyi başarmıştır. Bu durum, Padişah II. Abdülhamid'e isyan konumundaki III. Ordu'ya halk desteğini sağlamış ve onu oldukça güç

⁵⁴ Firzovik, Kosova Vilayeti'nin merkezi olan Üsküp şehrinin 50 km kuzeybatısında yer alan küçük bir kasaba.

⁵⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 124. Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 459-469; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 125-127; Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki (1908-1914)*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1995, s. 26-27; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 104-105.

⁵⁶ BOA, *YA. HUS*, 543/142-2, 21 Cemaziyelâhir 1326 (20 Temmuz 1908).

⁵⁷ BOA, *YA. HUS*, 523/130-2, 5 Temmuz 1324 (18 Temmuz 1908).

⁵⁸ BOA, *YA. HUS*, 523/142-3, 21 Cemaziyelâhir 1326 (20 Temmuz 1908).

⁵⁹ BOA, *YA. HUS*, 523/142-1, 21 Cemaziyelâhir 1326 (20 Temmuz 1908). Hükümet, Galip Bey hakkında ancak II. Meşrutiyet'in ilân edildiği gün, yani iş iştenden geçtikten sonra şüphelenmiştir. BOA, *Y.EE*, 71/47-3, 24 Cemaziyelâhir 1326 (23 Temmuz 1908).

durumda bırakmıştır.⁶⁰ Bu sebeple II. Meşrutiyet'in ilânında Firzovik'ten gelen tepkinin etkisi göz ardı edilmemelidir.⁶¹

Yaşanan bu gelişmeler üzerine İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri arka arkaya toplantılar yapmış ve meşrutiyetin ilânının bir an evvel gerçekleştirilmesi hususunda fikir birliğine varmışlardır. Tam bu sırada Reval Görüşmeleri'nin⁶² ortaya çıkması bu genç subayları daha da ateşlemiştir. Cemal Bey'in evinde, 21 Temmuz 1908 gecesinde yapılan görüşmelerde, Padişah kabul etsin veya etmesin iki gün sonra II. Meşrutiyet'in ilân edilmesine karar verilmiştir. Merkez-i Umumi üyelerinden Midhat Şükrü Bey, alınan kararı Manastır dışında Serez'deki İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerine de tebliğ etmiştir. 23 Temmuz 1908'de Serez Kasabası halkının Meşrutiyet'i ilân eylediği ve bunun Padişah tarafından da kabul edilmesi gerektiği yönündeki telgraf İstanbul'a gönderilmiş, bunu Manastır vilayetinden çekilen telgraflar izlemiştir. Aynı gün Manastır'da İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından 21 pare top atılarak II. Meşrutiyet ilân edilmiştir. Bir an kararsız kalan II. Abdülhamid, Saraya çekilen telgrafların çokluğu nedeniyle daha fazla dayanamamış ve 23 Temmuz 1908 gecesinde II. Meşrutiyet'i resmen ilân etmek zorunda kalmıştır.⁶³

II. MEŞRUTİYET'İN ANLAM VE SINIRLARI

II. Meşrutiyet'in ilânıyla bütün Osmanlı vatandaşları âdeta sevinçten çılgına dönmüştü. Batılı bir tarihçi W. Miller'in Meşrutiyet'in Osmanlı toplumunda nasıl algılandığına ve ne anlama geldiğine yönelik şu cümleleri oldukça dikkat çekicidir:

Bir süre Makedonya, ütopya olmuştu. Enver Bey, keyfi Hükümet'in ortadan kalktığını söylüyordu. Bundan böyle diyordu ihtilâlin hey-

⁶⁰ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 104-105.

⁶¹ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 27; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 471.

⁶² Reval Görüşmeleri, 10 Haziran 1908'de İngiltere Kralı ile Rus Çarı arasında gerçekleştirilmiştir. Yapılan müzakereler sonucunda her iki hükümdar, Osmanlı Devleti'nin paylaşımı konusunda fikir birliğine varmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, "Reval'de Osmanlı Devleti'nin Taksimi", *Tarih Konuşuyor*, C. VII, S. 41, Haziran 1947, s. 3226-3228; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. I, s. 503-512.

⁶³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 129-134. II. Meşrutiyet'in ilânı, İttihad ve Terakki için umulanın ötesinde bir başarı olmuştur. E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 156; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 31; H. Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul 1943, s. 16; Alan Palmer, *Son Üç Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Tarihi)*, (Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak), İstanbul 1992, s. 208. II. Meşrutiyet'in ilân edildiği 23 Temmuz 1908'de başta Manastır ve Selanik olmak üzere Rumeli'nin pek çok bölgesinde toplar atılmış, sadece Müslümanlar değil, aynı zamanda gayr-i müslimler de sevinç gösterilerinde bulunmuşlardı. Ali Canip Yöntem, "Selanik'te 10 Temmuz Sabahı", *Yakın Tarihimiz*, C. II, S. 22, İstanbul 1962, s. 257. İsmet İnönü, meşrutiyetin ikinci defa ilân edilmesinin büyük bir coşkuya neden olduğunu, Kânun-ı Esâsi kelimesinin âdeta bir sihir gibi algılandığını söylemiştir. İsmet İnönü, *a.g.e.*, C. I, s. 43.

canlı lideri hepimiz kardeşiz. Artık, Bulgarlar, Rumlar, Romenler, Yahudiler, Müslümanlar yok. Aynı mavi gök altında hepimiz eşitiz. Osmanlı olmaktan şeref duyuyoruz. Serez'de Bulgar Komitesi Başkanı, Rum Başpiskoposuyla kucaklaşıyor; Drama'da subaylar bir Hıristiyan'a hakaret eden bir Türk'ü hapsediyor; bir Ermeni mezarlığında Türkler ve Ermeniler her iki tarafın din adamlarının Ermeni katliamında ölenler ruhuna okudukları duaları dinliyor; Samsun'da Türkler bir Rum Papazını saygıyla selamlıyor; Trablus'ta Türklerle Araplar birlikte şükran duaları ediyorlardı. Bulgar çeteciler teslim oluyorlardı, Eşkıya Sandanski'ye yuvaya dönen haylaz çocuk gibi kucak açıyordu⁶⁴.

II. Meşrutiyet'in canlı tanıklarından Şerif Paşa⁶⁵ ise, meşrutiyetin ilân edildiği gün toplumda oluşan heyecanı şu cümlelerle ifade etmeye çalışmıştır:

10 Temmuz⁶⁶ büyük bir gündü. Bütün feyziyle tecelli eyledi; o zamanki mesut tezahürleri göz önüne getirilirse milli hayatımızda o günün olağanüstü büyüleyici bir etki yaptığının teslim edilmesi gerekir. Yüzyıllardan beri süregelen bunaltıcı ve tahrip edici bir idaresizliğin, Hükümeteşizliğin, müthiş bir feci sonucunu temsil eden sabık idare, başta zalim sultanı olmak üzere Osmanlı halkına senelerce süren kesif bir kölelik devri, tahammül edilmez ve cehennemi bir kahr ve eza hayatı yaşattı. Hiç umulmayan bir zamanda Rumeli'de ortaya çıkan bir muzaharat-ı askeriye sayesinde artık, millete bütün millete tâbi hakları olan Kanun-ı Esâsi alınmak istenildiği için verildi. Halklar arasında istibdadın kötülüklerinden olarak bir dirliksizlik, geçimsizlik, unsurlar arasında ise korkutucu bir nefret vardı. 10 Temmuz o büyük

⁶⁴ E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 156.

⁶⁵ II. Meşrutiyet döneminin ünlü simalarından biri olan Şerif Paşa, 1865 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası bir dönem Hariciye Nazırlığı ve Şura-yı Devlet reisliği de yapmış olan Kürt Said Paşa'dır. Şerif Paşa, Mekteb-i Sultani'den mezun olduktan sonra Paris'teki Saint Cyr Askerî Akademisi'nde eğitimini tamamlamıştır. Bir süre Brüksel ve Paris'te askerî atışe olarak görev yapmış, 1893'te Stockholm elçiliğine atanmıştır. II. Abdülhamid yönetimine karşı Jön Türk hareketini destekleyen Şerif Paşa, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İttihad ve Terakki yönetimiyle fikri ayrılıklara düşmüş ve kurduğu *Meşrutiyet Gazetesi*'yle İttihad ve Terakki'ye karşı muhalefete başlamıştır. Şerif Paşa, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsız bir Kürt devleti fikrinin hararetili savunucuları arasında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Paşa, *Bir Muhalişin Hatıraları (İttihad ve Terakki'ye Muhalefet)*, Nehir Yay., İstanbul 1990; Taner Timur, "Bir İttihadçı Düşmanı Şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi", *Tarih ve Toplum*, C. XII, S. 72, Aralık 1989, s. 17-20; Rohat Alakom, *Şerif Paşa Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları (1865-1951)*, Avesta Yay., İstanbul 1998.

⁶⁶ Rumi takvimde, II. Meşrutiyet'in ilân edildiği, 23 Temmuz 1908 tarihine tekabül eden gün.

gün, bütün kin ve düşmanlığı âdetâ sildi, süpürdü. İşte zafer sonrası
!...⁶⁷

II. Meşrutiyet'in Osmanlı toplumunun her kesiminde aynı şekilde algılandığını söylemek oldukça güçtür⁶⁸. Zira, toplumu oluşturan bireylerin hepsi meşruti yönetimle kendi sorunlarının çözüleceğine inanmış ve daha iyi yaşam standartlarına ulaşabileceklerini hayal etmişti. Bu sebeple hürriyet ve meşrutiyet kelimeleri hayal edilen, hasreti çekilen şeylerin gerçekleşmesi, hattâ refah ve huzurlu bir hayatın başlangıcı olarak görülmüştü. Ancak hiç kimse, bu rüyanın nasıl ve hangi vasıtalarla gerçekleştirilebileceği sorusunu aklına bile getirmemişti⁶⁹.

Meşruti yönetim, Tanzimat ile birlikte başlayan *Bu devlet nasıl kurtarılabilir?* Sorusuna verilen bir cevaptı⁷⁰. Ancak, Osmanlı Devleti'nin böylesi bir rejim için siyasi, sosyal ve hukuki altyapısının yeterli olmadığı da bir gerçektir. Nihayet, ümitler gerçekleşmeyince büyük bir hayal kırıklığı kaçınılmaz olmuştur⁷¹.

II. Meşrutiyet'le birlikte yeniden anayasal parlamenter sisteme geçilmişti. Yaklaşık on yıl sürecek olan bu dönem, çok partili siyasi hayatımızın da başlangıcı kabul edilmiştir⁷². Meşrutiyet, II. Abdülhamid'in baskıcı yönetiminin kaçınılmaz sonucuydu⁷³. Zira meşruti yönetimle, II. Abdülhamid'in otoriter yönetimi sona ermiş⁷⁴, Bâb-ı Âli, Meclis-i

⁶⁷ Şerif Paşa, *a.g.e.*, s. 19. Hüseyin Cahit, Cumhuriyet döneminde sıradan bir olaymış gibi algılanan meşrutiyet kelimesinin, 1908 Temmuz'unda çok büyük bir anlama sahip olduğunu ifade etmiştir. H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000, s. 25-26. Benzer görüşler için bkz. İsmet İnönü, *a.g.e.*, C. I, s. 43.

⁶⁸ Mesela, II. Meşrutiyet'i yabancı ülkelerin birinden gelmiş bir rahibe olarak tarif edenler olmuştur. H. Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, s. 16. II. Meşrutiyet'in ilânıyla hapis ve sürgün cezalarından kurtulan siyasî suçlular, meşrutiyet kelimesini özgürlüklerine kavuşmak olarak algılamışlardır. Mevlanzâde Rifat, *Mevlânâde Rifat'ın Anıları*, (Yayına Haz. Metin Martı), Arma Yay., İstanbul 1992, s. 9-11. II. Meşrutiyet, Trabzon'da sınırsız özgürlük olarak algılanmış ve galeyana gelen halk keyfi olarak valilerini görevden aldirtmişlerdir. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 31.

⁶⁹ T. Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlânı*, Baha Matbaası, İstanbul 1959, s. 53-56; Mim Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", *DGBİT*, C. XII, İstanbul 1989, s. 251.

⁷⁰ Nitekim, II Meşrutiyet dönemi aydınları bu soruya cevap aramışlar ve Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük, Adem-i Merkezîyetçilik, Sosyalizm gibi farklı çözüm önerileri sunmuşlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 73-78; T. Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 78-99; H. Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1998, s. 200-344.

⁷¹ T. Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlânı*, s. 56-66.

⁷² T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 35.

⁷³ Y. Hikmet Bayur, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler", *Belleten*, C. XXIII, S. 89-92, Ankara 1959, s. 267-270.

⁷⁴ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 30.

Mebusan ve İttihad ve Terakki Cemiyeti gibi yeni güç odakları iktidara ortak olmuşlardır⁷⁵.

İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra iktidarı hemen ele almamışlar ve bir süre Bâb-ı Âli bürokrasisinin gölgesinde kalmışlardır. Genç ve tecrübesiz olduklarını iddia eden cemiyet mensupları, iktidarı bizzat ele almaktan korkarak ilk başlarda ağırlığı yasama organına vermişlerdir⁷⁶. Bu yüzden 1908 ile 1913 yılları arasındaki ilk beş yıllık süreç *Denetleme İktidarı* ve 1913 ile 1918 yılları arasındaki son beş yıllık süreç ise, *Tam İktidar* dönemleri olarak adlandırılmıştır⁷⁷.

II. Meşrutiyet dönemi, 23 Temmuz 1908'de başlamıştır. Bu konuda tarihçiler ve hukukçular görüş birliği içerisindedirler. Ancak, söz konusu dönemin ne zaman başladığı ve hangi tarihî olayla sona erdiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz: Mondros Mütarekesi'nin imzalanması (30 Ekim 1918), İzmir'in İşgali (15 Mayıs 1919), Sivas Kongresi kararlarının ilânı (11 Eylül 1919), İstanbul'un İşgali (16 Mart 1920), TBMM'nin Açılışı (23 Nisan 1920), Sevr Antlaşması'nın imzalanması (10 Ağustos 1920), Saltanatın Kaldırılması (1 Kasım 1922) ve Cumhuriyet'in İlanı (29 Ekim 1923). Acaba bu tarihlerden hangisi II. Meşrutiyet döneminin sonu olarak kabul edilebilir? Türkiye'de II. Meşrutiyet ile ilgili çalışmaların öncüsü olarak kabul edilen ve aynı zamanda bir hukukçu olan Tarık Zafer Tunaya'ya göre, 1 Kasım 1922'de 600 yıllık bir saltanat, II. Meşrutiyet de dâhil, bütün kurumlarıyla birlikte fiilî ve hukukî olarak tarihe karışmıştır⁷⁸. Tunaya, 1908 ile 1918 yılları arasında *Asıl Meşrutiyet Dönemi*, son dört yılı ise, *Mütareke Dönemi* olarak adlandırmıştır⁷⁹. Hüseyin Cahit Bey ise, II. Meşrutiyet dönemini 1908-1918 yılları arasındaki 10 yıllık zaman dilimi

⁷⁵ Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi", *Türkler*, C. XIII, (Editörler: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s. 190; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 116; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁶ Muhittin Birgen, *İttihad ve Terakki'de On Sene (İttihad ve Terakki Neydi?)*, C. I, (Haz. Zeki Arıkan), Kitap Yay., İstanbul 2006, s. 75-76; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 84. Muhittin Birgen İttihadçıların bu tutumunda mevki ve ikbal hırsıyla hareket ettikleri şeklinde bir ithama maruz kalmamak ve aralarında şahsi çekişmelere meydan vermeme düşüncelerinin etkili olduğunu ifade etmiştir. Muhittin Birgen, *a.g.e.*, C. I, s. 76. Bayram Kodaman ise konuya farklı bir açıdan yaklaşarak İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarının 1908 İhtilali'nden sonra iktidarı ele almamış olmalarını ağır bir şekilde eleştirmiştir. Kodaman'a göre İttihadçılar, iktidarı bizzat devralmalıydılar. Genç ve tecrübesiz olmaları bahane olamazdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s. 190.

⁷⁷ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 115 ve 357.

⁷⁸ T. Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, s. 13-14.

⁷⁹ T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 38-39.

olarak kabul etmiş ve Yedigün'deki hatıralarına da *10 Yılım Hikâyesi* adını vermiştir⁸⁰.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İÇ VE DIŞ SİYASÎ GELİŞMELERİ

II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte, Osmanlı Devleti yeni bir döneme girmiştir. Yıllardır devleti âdeta tek başına yöneten II. Abdülhamid, yetkilerini Bâb-ı Âli, Meclis-i Mebusan ve İttihad ve Terakki Cemiyeti ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Ancak, İttihadçılar'ın genç ve tecrübesizliklerini bahane ederek iktidarı doğrudan ele almaları bazı sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Denetleme iktidarı olarak adlandırığımız bu dönem yaklaşık beş yıl sürmüştür⁸¹, İttihadçılar kurulan Hükümetlerde hep geri planda kalmayı tercih etmişlerdir⁸².

II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Kasım-Aralık aylarında yapılan seçimleri İttihad ve Terakki listelerinde yer alan adaylar kazanmıştır. İttihadçılar, toplam 288 kişiden oluşan Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu sağlamışlardır⁸³. Bu arada ülke içerisinde İttihad ve Terakki'ye karşı muhalefet de oluşmaya başlamıştı. Bunun ilk işareti, 1908 seçimlerinde İttihad ve Terakki'ye rakip olarak Ahrar Fırkası'nın kurulması olmuştur⁸⁴. Daha sonra kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye Fırkası, Mutedil Hürriyet Perveran Fırkası, Ahali Fırkası ve Sosyalist Fırkası gibi siyasi oluşumlar da İttihad ve Terakki'ye karşı olan muhalefetin genişlemesine neden olmuştur⁸⁵. Muhalefet en ciddi eylemini, 31 Mart Olayı ile gerçekleştirmiş ve İttihad ve Terakki'yi ortadan kaldırmak istemiştir⁸⁶.

Miralay Sadık Bey'in öncülüğünde 1911 yılı başlarında ortaya çıkan Hizb-i Cedid hareketi ilk başlarda İttihad ve Terakki içerisinde bölünmelere sebep olmuş, ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi dönemin en

⁸⁰ H. Cahit Yalçın, "10 Yılım Hikâyesi", *Yedigün*, S. 120-200, İstanbul 1936.

⁸¹ İttihad ve Terakki Cemiyeti, *Denetleme İktidarı* boyunca yasama ağırlıklı bir yönetim anlayışını benimsemişti. Cemiyet, meclis çoğunluğunu ellerinde tutarak Padişah'ı ve Bâb-ı Âli'yi kontrol altında tutabileceğine inanıyordu. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 83-84.

⁸² İttihadçılar, kendilerini iktidara hazırlamak için bazı arkadaşlarının müsteşar olarak kabinede yer alıp, devlet tecrübesi edinmelerini istemişlerdi. Hattâ, bu konu mecliste bile gündeme getirilmiş fakat sonuçsuz kalmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 74-75. Kabinde yer alan ilk İttihadçı Manyasızade Refik Bey olmuştur. Daha sonraları Cavid ve Talat Beyler Hükümet'te yer alarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni temsil etmişlerdir. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 75.

⁸³ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 47; Mim Kemal Öke, *a.g.m.*, s. 252.

⁸⁴ Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kuruluş ve faaliyetleri için bkz. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 175-204.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 205-286.

⁸⁶ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 176.

büyük muhalefet partisinin kuruluşuna olanak sağlamıştır⁸⁷. Bu tarihten itibaren İttihad ve Terakki'ye karşı olan bütün unsurlar, Hürriyet ve İtilaf çatısı altında toplanmaya başlamıştır. Hüseyin Cahit Yalçın'ın deyimiyle Hürriyet ve İtilaf yapmak için değil, yıkmak için kurulmuş bir partiydi ve aralarındaki tek uzlaşma noktası İttihad ve Terakki'yi ortadan kaldırmaktı⁸⁸. Yaşanan siyasî gerginliğin doruğa çıkması üzerine Padişah Mehmet Reşad, 18 Ocak 1912'de Meclis'i fesih etmiştir. *Sopalı Seçimler* diye de bilinen 1912 seçimleri, muhalefetin daha da öfkelenmesine yol açmış ve İttihad ve Terakki'nin devrilmesi meselesini gündeme getirmişti. Arnavutluk'ta, 6 Mayıs 1912'de başlayan isyan hareketi muhalefete aradığı fırsatı vermiştir. Kendilerini *Halaskâr Zabitan*⁸⁹ olarak adlandıran muhalif subaylar, söz konusu isyanı bahane ederek Hükümet'e ultimatoluk vermişlerdir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin muhalifleri ikna çabaları fayda sağlamamış, sonuçta Cemiyet'in desteklediği İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında kurulan yeni Hükümet, İttihadçı kadrolara yönelik büyük bir tasfiye hareketi başlatmıştır. Böylece İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin denetleme iktidarı sona ermiştir. 18 Ekim 1912'de başlayan Birinci Balkan Savaşı, Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti'nin sonunu hazırlamış, bu durum üzerine yeni kabine 30 Ekim 1912'de Kâmil Paşa tarafından kurulmuştur. Ancak, Balkanlar'daki durumun gittikçe kötüye gitmesi ve üstelik Edirne'nin de düşmesi İttihadçıları yeniden harekete geçirmiş, 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen Bâb-ı Âli Baskını⁹⁰ ile Kâmil Paşa Hükümeti'ni düşürmüşlerdir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tam iktidar dönemi olarak adlandırılan ve yaklaşık 5 yıl sürecek olan bu dönemde özellikle İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in gayretleriyle muhalefet tamamen sindirilmiştir. Muhalefetin son bir hamle olarak, 11 Haziran 1913'de Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'yı öldürmesi⁹¹ istenilen sonuçları

⁸⁷ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluş ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 294-343; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990; E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Ankara 1996, s. 150-159.

⁸⁸ H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 230.

⁸⁹ İttihad ve Terakki'ye karşı gizli bir ihtilâl komitesi olarak kurulan, ancak bir dernek boyutuna bile ulaşamayan ve 1913 yılı içerisinde kaybolup giden Halaskâr Zabitan Grubu'nun beyannamesi ve programı için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 367-373.

⁹⁰ Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. Nevzat Artuç, "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını", *SDÜFEFSBD*, S. 10, Isparta 2004, s. 61-76.

⁹¹ Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. Nevzat Artuç, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *SDÜFEFSBD*, S. 12, Isparta 2005, s. 73-102.

doğurmamış, aksine Said Halim Paşa Hükümeti'yle birlikte İttihadçılar i siyasete tamamen hâkim olmuşlardır⁹².

İktidar ile muhalefet arasındaki yukarıda özetlemeye çalıştığımız kısır çekişmeler nedeniyle içeride ve dışarıda meydana gelen olaylar karşısında gerekli dirayet gösterilememiřtir⁹³. Nitekim, 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilân etmiş, 10 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ve aynı gün Yunanistan da Girit'i ilhak etmiřtir⁹⁴. Meşrutiyet yönetiminin olaylar karşısındaki en büyük tepkisi Avusturya-Macaristan'a yönelik olmuş, ancak bu tepki Avusturya mallarının boykot edilmesinden öteye geçememiřtir⁹⁵. İngiltere ile 1909 yılında yaşanan Lyn Sorunu⁹⁶ mecliste şiddetli tartışmalara yol açmış, İttihad ve Terakki üyeleri bile bu konuda fikir ayrılıklarına dışmuşlerdi. Sonuçta Lyn imtiyazı iptal edilmiş ancak, İttihad ve Terakki'nin İngiltere ile olan ilişkilerinin bozulmasına neden olmuřtur⁹⁷. Arnavutluk'ta vergi ve eğitim meseleleri yüzünden 1910 yılında patlak veren isyan, şevket Turgut Paşa komutasındaki birlikler tarafından bastırılmış, fakat bölgedeki huzursuzluklar bir türlü önlenememiştir. Balkanlar'daki bu gelişmelere paralel olarak, Suriye'nin güneyinde bulunan Havran'da Dürzi isyanı başlamıştır. Bu isyanı, 1911'deki Yemen ve Asir isyanları takip etmiştir. İtalya ile yapılan, 1911-12 Trablusgarp Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki toprakları elden ıkmıřtır⁹⁸. Daha Trablusgarp Savaşı'nın yaraları sarılmadan ortaya çıkan Birinci ve İkinci Balkan Savaşları da ağır mağlubiyetlerle sonuçlanmıştır. Nihayet, 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı 4 yıl sürmüş ve 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla son bulmuştu. Böylece II. Meşrutiyet dönemi sona ermiş, Türk Tarihi'nde Mustafa Kemal Paşa ile yeni bir sayfa açılmıştır.

⁹² Mim Kemal Öke, *a.g.m.*, s. 255-256; Sina Akşın, *a.g.e.*, s. 316-339; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 119-162.

⁹³ T. Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 48.

⁹⁴ Eşref Yağcıoğlu, *İttihad ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zaburları)*, İstanbul 1992, s. 88.

⁹⁵ Charles Roden Buxton, *a.g.e.*, s. 235.

⁹⁶ Bağdat ile Basra Körfezi arasında demiryolu döşeme imtiyazının İngiliz Lyn şirketine verilip-verilmemesi hususunda mecliste yaşanan tartışma. Bu mesele, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin dışmesine neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 90-100.

⁹⁷ Sina Akşın, *a.g.e.*, s. 247.

⁹⁸ Sina Akşın, *a.g.e.*, s. 262-266.

II. MEŞRUTİYET'İN YAKIN TARİHİMİZ AÇISINDAN ÖNEMİ

Batılılaşma tarihimizin önemli dönüm noktalarından birisi olarak kabul edebileceğimiz II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır devam eden geleneksel hâkimiyet anlayışı yıkılmış, yerine özgürlükçü ve demokratik bir devlet yapısı kurulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda özgürlüklerin alanı genişletilmiş ekonomi, eğitim, kültür ve sporla ilgili çok sayıda dernek ve cemiyetlerin kurulmasına olanak sağlanmıştır. II. Meşrutiyet dönemi ayrıca yaşanan askerî, siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler dikkate alındığında Osmanlı Tarihi'nin en fazla tartışılan aşamalarından birisi olma özelliğine sahiptir. Bunun nedeni, II. Meşrutiyet döneminin etkilerinin kendi zaman dilimiyle sınırlı kalmayıp, Türkiye Cumhuriyeti'ne de ulaşmış olmasıdır⁹⁹. Bu etkileri şu şekilde sıralayabiliriz:

1) Siyaset yapan fertlerin sayısında artış olmuş ve siyaset daha geniş kitlelere ulaşmıştır. Böylece, *Tebaa-yı Şahane*'den *Vatandaşlık* bilincine ulaşma yolu açılmıştır¹⁰⁰.

2) II. Meşrutiyet'le ilk defa çok partili parlamenter rejime geçilmiştir. Bu sayede anayasa, parlamento, seçim, iktidar ve muhalefet gibi demokrasinin temel ilkeleri olarak kabul edilebilecek kurum ve kavramlarla tanışılmıştır. Her ne kadar bu ilk deneme başarısız olmuşa da, Cumhuriyet dönemi için paha biçilmez bir tecrübe kazandırmıştır.

3) II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan özellikle Batıcılık ve Türkçülük gibi siyasî fikir hareketleri, Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal Atatürk tarafından gerçekleştirilecek inkılâp hareketlerine zemin hazırlamıştır¹⁰¹.

4) II. Meşrutiyet döneminin Türk halkına en büyük armağanı, Milli Mücadele'nin üstün ve nitelikli kadrolarını yetiştirmesi olmuştur¹⁰².

⁹⁹ T. Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, s. 85.

¹⁰⁰ T. Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, s. 27.

¹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 78-99; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. IV/4, s. 322-503. II. Meşrutiyet döneminde basın-yayın hayatında, sivil toplum örgütlenmelerinde ve eğitim sistemimizde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Konuya ilişkin olarak bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Oluşumu*, Ankara 1999, s. 84-101.

¹⁰² Hattâ İttihadçılar, Cumhuriyet tarihimizin ilk siyasi partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kadrolarında bile yer almışlardır. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 440-441.